

منصوبان به مقام نقاش باشی و مذهب باشی در دوره قاجار*

Parisa Sahafiasl**

چکیده

دوران قاجار (۱۱۷۵ تا ۱۳۰۴ ه.ش) همزمان است با آغاز اوج گیری تحولات بنیادین در عرصه هنرهای تجسمی ایران که ریشه در آشنایی هرچه بیشتر ایرانیان با فرهنگ غرب دارد. در این دوره برای اولین بار مذهببان و هنرمندان نقاش در ردیف بزرگان دیوان و دربار شاهی قرار می گیرند. در این پژوهش، با کاربست روش توصیفی و از طریق بررسی منابع کتابخانه ای، به گردآوری اسامی و اهم آثار منصوبان به مقام نقاش باشی و مذهب باشی در دوره قاجار در قالب فهرستی بیست و نه نفره پرداخته و ضمن تشریح واژگان نقاش باشی و مذهب باشی، مسئولیت های ایشان را برشمرده و به بررسی جایگاه ایشان و علل منسوخ شدن این دو لقب پرداخته شده است. منصوبان به مقام نقاش باشی و مذهب باشی در دوره قاجار عبارتند از: میرزا بابا اصفهانی نقاش باشی، مهرعلی نقاش باشی، آقا نجف علی نقاش باشی، عبدالله نقاش باشی، حیدرعلی نقاش باشی، فتح الله نقاش باشی، میرزا علی اکبر خان نقاش باشی، میرزا ابوالحسن خان غفاری کاشانی نقاش باشی (صنیع الملک)، محمد ابراهیم نقاش باشی، محمد اسماعیل نقاش باشی، آقابزرگ نقاش باشی سرکاری شیرازی، محمدباقر نقاش باشی سمیرمی، میرزا عباس تبریزی نقاش باشی، میرزا عبدالمطلب نقاش باشی، ابوتراب غفاری نقاش باشی، محمد حسن افشار نقاش باشی، اسماعیل جلایر نقاش باشی، نصرالله امامی اصفهانی نقاش باشی، محمودخان ملک الشعرا نقاش باشی، محمد غفاری نقاش باشی (کمال الملک) غلامعلی مذهب باشی، آقا محمد جواد مذهب باشی، سید ابو القاسم مذهب باشی، میرزا حسین مذهب باشی، محمود مذهب باشی، میرزا احمد مذهب باشی، عبدالوهاب مذهب باشی، محمد تقی مذهب باشی شیرازی و آقا میرزا یوسف مذهب باشی. بر اساس نتایج این پژوهش، در

309

* Araştırma makalesi/Research article

** Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, e-posta: pazhuheshgar63@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9762-8755.

Makale Gönderim Tarihi: 06.02.2021

Makale Kabul Tarihi : 14.06.2021

این دوران، هنرمندان مذکور به سبب جایگاه نویافته شان در بسط و گسترش شوکت و قدرت حاکمان، ضمن برخورداری از مزایای القاب نقّاش باشی و مُدّهَب باشی، در نگارخانه دربار شاهان این عصر به خلق آثار هنری سفارشی از سوی درباریان و در رأس آنان شاه می پرداختند. در اواخر این دوران، خالی شدن خزانه دولت و نیز رواج هنر عکاسی و صنعت چاپ و برچیده شدن نگارخانه های سلطنتی و درباری، به منسوخ شدن کاربرد القاب نقّاش باشی و مُدّهَب باشی برای اساتید این رشته های هنری انجامید.

واژگان کلیدی: نقّاش باشی، مُدّهَب باشی، دوره قاجار، ایران، هنر

KAÇAR DÖNEMİNİN BAŞ RESSAM VE BAŞ MÜZEHHİPLERİ

Öz

Kaçarlar döneminde (1789-1925) İran'ın görsel sanatlarında kökleri Batılılaşmaya dayanan yeni bir akım egemen olmuştur. Ressam ve müzehhipler, bu dönemde ilk olarak saray ileri gelenleri arasında kendilerine yer edinme hakkını elde etmişlerdir. Bu araştırmanın konusu, Kaçar döneminin baş ressam ve baş müzehhipleridir. Araştırmada betimsel yöntemi kullanılmıştır. Bu araştırmada, kütüphane kaynakları incelenerek, Kaçar dönemindeki baş ressam ve baş müzehhiplerin isimleri ve onların sorumlulukları açıklanmıştır. Sonuçlara göre Kaçar döneminin baş ressam ve baş müzehhiplerinin listesi bu isimlerden ibarettir: Mirza Baba İsfahani Nakkaş Baş, Mihr Ali Nakkaş Baş, Ağa Necef Ali Nakkaş Baş, Abdullah Nakkaş Baş, Haydar Ali Nakkaş Baş, Fethullah Nakkaş Baş, Mirza Ali Akbar Hân Nakkaş Baş, Mirza Ebül-Hasan Hân Gaffâri Kaşani Nakkaş Baş (Sanî-ül Mülk), Muhammed İbrahim Nakkaş Baş, Muhammed İsmail Nakkaş Baş, Ağa Büzürg Nakkaş Baş, Muhammed Bakır Nakkaş Baş, Mirza Abbas Tabrizi Nakkaş Baş, Mirza Abdülmuttalib Nakkaş Baş, Ebu Türeb Gaffâri Nakkaş Baş, Muhammed Hasan Afşar Nakkaş Baş, Mahmud Hân Melikü'ş-Şuarâ Nakkaş Baş, Muhammed Gaffâri Nakkaş Baş (Kemal el- Mülk), Gulâm Ali Müzehhip Baş, Ağa Muhammed Cevâd Müzehhip Baş, Seyyid Ebül-Kâsım Müzehhip Baş, Mirza Hüseyin Müzehhip Baş, Muhammed Müzehhip Baş, Mirza Ahmet Müzehhip Baş, Abdülvehhâb Müzehhip Baş, Muhammed Takî Müzehhip Baş ve Ağa Mirza Yusuf Müzehhip Baş. Sonuç olarak, bu dönemde baş ressam ve baş müzehhipler, sarayda Kaçar şahlarının isteği üzerine önemli sanat eserleri yaratmışlardır. Bu dönemin sonunda, devlet hazinesinin boşaltılması sonucunda ve fotoğrafçılık ve matbaanın yaygınlaşmasından dolayı, baş ressam ve baş müzehhip lâkabları ortadan kaldırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kaçar Dönemi, Baş Ressam, Baş Müzehhip, İran, Sanat

The Chief Painters and Chief Illuminators in the Qajar Period

Abstract

The Qajar period (1789-1925) coincides with the beginning of the fundamental changes in the field of visual arts in Iran, which is rooted in the increasing familiarity

of Iranians with Western culture. In this period, for the first time, illuminators and painters were considered as the elders of the royal court. In this research, by using descriptive method and by reviewing library sources, collected the names and most important works of chief painters and chief illuminators of the Qajar period and while explaining the words of "chief painters" and "chief illuminators", their responsibilities have been enumerated and the reasons for the obsolescence of these two titles have been examined. These persons have been appointed as chief painters and chief illuminators during the Qajar period: Mirza Baba Isfahani Naqqash-Bashi, Mehr Ali Naqqash-Bashi, Agha Najaf Ali Naqqash-Bashi, Abdullah Naqqash-Bashi, Haidar Ali Naqqash-Bashi, Fethullah Naqqash-Bashi, Mirza Ali Akbar Khan Naqqash-Bashi, Mirza Abul-Hassan Khan Ghaffari Kashani Naqqash-Bashi (Sani' al-Molk), Mohammad Ibrahim Naqqash-Bashi, Mohammad Ismail Naqqash-Bashi, Aqa Bozorg Naqqash-Bashi Sarkari Shirazi, Mohammad Baqir Naqqash-Bashi, Mirza Abbas Tabrizi Naqqash-Bashi, Mirza Abdol-Motelleb Naqqash-Bashi, Abutorab Ghaffari Naqqash-Bashi, Mohammad Hasan Afshar Naqqash-Bashi, Ismail Jalayer Naqqash-Bashi, Nasrullah Emami Isfahani Naqqash-Bashi, Mahmud Khan Malakoshoara Naqqash-Bashi, Mohammad Ghaffari Naqqash-Bashi (Kamal al-Molk), Gholam Ali Mozahheb-Bashi, Agha Mohammad Javad Mozahheb-Bashi, Seyyed Abolqasem Mozahheb-Bashi, Mirza Hasan Mozahheb-Bashi, Mahmud Mozahheb-Bashi, Mirza Ahmad Mozahheb-Bashi, Abdolvahhab Mozahheb-Bashi, Mohammad Taqi Mozahheb-Bashi Shirazi and Agha Mirza Yusof Mozahheb-Bashi. According to the results of this study, during this period, the mentioned artists, with their influence in the expansion of the power of the rulers, created valuable artworks in the court atelier. Towards the end of this period, the emptying of the state treasury, as well as the spread of photography and the printing industry and the dismantling of court ateliers, led to the abolition of the titles of "chief painter" and "chief illuminator" for the masters of these arts.

Keywords: Qajar Period, Chief Painter, Chief Illuminator, Iran, Art

Structured Abstract

The Qajar period (1789-1925) coincides with the beginning of the fundamental changes in the field of visual arts in Iran, which is rooted in the increasing familiarity of Iranians with Western culture. In this period, for the first time, illuminators and painters were considered as the elders of the royal court. In this research, by using descriptive method and by reviewing library sources, collected the names and most important works of chief painters and chief illuminators of the Qajar period and while explaining the words of "chief painters" and "chief illuminators", their responsibilities have been enumerated and the reasons for the obsolescence of these two titles have been examined.

The rulers throughout history, including the Qajar period, usually took the painters with them to the battlefields and hunting ground to register of battle scenes and hunting. In other words, painters were used to illustrating royal travelogues. One of the duties of a chief painter was to teach the art of painting to the king. This responsibility continued throughout the Qajar period, and during the reign of Nasser al-Din Shah, the painting masters of the Dar ul-Funun school held this responsibility. Other responsibilities of the

chief painter and chief illuminator were collaborating in decorating the palaces of kings and princes, painting icons of kings and courtiers, adorning manuscripts with illumination and images and supervising the creation of artworks by masters of decorative and visual arts that were active in the court atelier. Some of the Qur'ans of the Qajar period have been illuminated with the supervision and cooperation of the chief illuminator. These persons have been appointed as chief painters and chief illuminators during the Qajar period: Mirza Baba Isfahani Naqqash-Bashi, Mehr Ali Naqqash-Bashi, Agha Najaf Ali Naqqash-Bashi, Abdullah Naqqash-Bashi, Haidar Ali Naqqash-Bashi, Fethullah Naqqash-Bashi, Mirza Ali Akbar Khan Naqqash-Bashi, Mirza Abul-Hassan Khan Ghaffari Kashani Naqqash-Bashi (Sani' al-Molk), Mohammad Ibrahim Naqqash-Bashi, Mohammad Ismail Naqqash-Bashi, Aqa Bozorg Naqqash-Bashi Sarkari Shirazi, Mohammad Baqir Naqqash-Bashi, Mirza Abbas Tabrizi Naqqash-Bashi, Mirza Abdol-Motelleb Naqqash-Bashi, Abutorab Ghaffari Naqqash-Bashi, Mohammad Hasan Afshar Naqqash-Bashi, Ismail Jalayer Naqqash-Bashi, Nasrullah Emami Isfahani Naqqash-Bashi, Mahmud Khan Malakoshoara Naqqash-Bashi, Mohammad Ghaffari Naqqash-Bashi (Kamal al-Molk), Gholam Ali Mozahheb-Bashi, Agha Mohammad Javad Mozahheb-Bashi, Seyyed Abolqasem Mozahheb-Bashi, Mirza Hasan Mozahheb-Bashi, Mahmud Mozahheb-Bashi, Mirza Ahmad Mozahheb-Bashi, Abdolvahhab Mozahheb-Bashi, Mohammad Taqi Mozahheb-Bashi Shirazi and Agha Mirza Yusof Mozahheb-Bashi. The "Naqqash-Bashi" word means the chief of painters of the court and is a respectable title for master painters. The "Mozahheb-Bashi" word is also considered the title of the chief of the illuminator of the court. When we are confronted with titles such as "Naqqash-Bashi" and "Mozahheb-Bashi", we should pay attention to the fact that those were appointed to the position of "chief painter" and "chief illuminator", who themselves were trained in the master-apprentice system and were selected from among the top masters of these arts. Therefore many of the artists who worked at the court ateliers during this period were all masters of the arts and their artworks were supervised by chief painters and chief illuminators. "Naqqash-Bashi" and "Mozahheb-Bashi" are also titles that were given to some distinguished masters in the field of painting and illumination, and rather than being ceremonial titles, they were court titles that indicated the rank and position of those appointed to these titles in the court atelier. According to the results of this study, during this period, the mentioned artists, with their influence in the expansion of the power of the rulers, created valuable artworks in the court atelier. At the end of the Qajar period, there wasn't any court atelier. Towards the end of this period, the emptying of the state treasury, as well as the spread of photography and the printing industry and the dismantling of court ateliers, led to the abolition of the titles of "chief painter" and "chief illuminator" for the masters of these arts. After the Qajar period, chief painters and chief illuminators were selected by the Ministry of Higher Education based on a set of new criteria. After this period, in the literature related to the history of Iranian painting, the "chief painter" and "chief illuminator" terms were never used, and instead, in artistic literature, other words were used to express and describe the mastery and skill of the masters of these arts.

عصر قاجار (۱۱۷۵ تا ۱۳۰۴ ه.ش) مصادف است با شتاب گیری تحولاتی در هنر ایران که سالها پیش و در دوره صفویه آغاز شده بود. در این دوره برای نخستین بار مُدّهَبان و بیش از ایشان نقاشان در رده بزرگان کشوری، یعنی در جایگاهی همسان با جایگاه شاهزادگان و حاکمان و سفیران اروپایی جای می گیرند. در این دوران، هنرمندان مذکور به سبب جایگاه نویافته شان در بسط و گسترش شوکت و قدرت حاکمان، به منزلتی دست یافته اند که بی گمان تا پیش از این دوران بدان دست نیافته بودند. بدین ترتیب این دسته از هنرمندان بویژه منصوبان به مقام نقّاش باشی و مُدّهَب باشی در نگارخانه دربار و در جوار شاه حضور و پیوسته به شاه دسترسی داشتند. نقّاش باشی به خلوتگاه شاه بار می یافت و گاهی علاوه بر صورتگری، به آموزش نقاشی به شاه مشغول می شد. (میرزایی مهر و حسینی، ۱۳۹۷، ص. ۵۳-۵۴ و ۵۸). این موضوع بویژه در عصر ناصرالدین شاه قاجار که خود کششی درونی به نقاشی داشت و آثاری چند از صورتگری ها و نقش اندازی های وی به یادگار مانده است، نمود بیشتری یافت. (تصویر ۱) سابقه این موضوع و اهمیت جایگاه نقاشان و مُدّهَبان به دوران سلجوقی و تیموری باز می گردد. به عنوان مثال سلجوقیان تذهیب کاران را با ارزش ترین قشر هنرمندان به حساب می آوردند و شگفت نیست که در ایران آن زمان، برخی از دانشمندان و بزرگان دین و ادب، هنر تذهیب را فرا گرفتند. راوندی در شرح احوال خود می نویسد که از راه کتابت قرآن و تذهیب کسب روزی می کرده است:

... مدّت ده سال در خدمت او (منظور ملک الامرا جمال الدّین ای ابه الاعظم اتابکی است) بودم و عیون شهرهای عراق بیبمومدم، در علم خط چنان شدم که نمودارش علمی درین کتاب شمهّ روشن شود، هفتاد گونه خط را ضبط کردم و از نسخ مصحف و تذهیب و جلد که بغایت آموخته بودم کسی می کردم ... دار الملک و مقرّر سریر پادشاه عالم سلطان بنی آدم رکن الدّنیّا و الدّین غیاث الاسلام و المسلمین طغرل بن ارسلان بن طغرل قسیم امیر المؤمنین برّد اللّٰه مضجعه ... مصحفی سی پاره مبدا کرد و می نوشت و نقّاشان و مُدّهَبان را بیاورد

تا هرچ او می‌نوشت ایشانش بزر حلّ تکحیل می‌کردند، بر هر جزوی سی پاره صد دینار مغربی خرج می‌شد، و آن مصحف بعضی پیش پادشاه عادل علاء الدّین خذّاوند مراغه مانده است و بعضی پیش بکتمر پادشاه اخلاط و بعضی پیش نقّاشان، و این دعاگوی بدان سبب از آن حضرت تقریب و ترحیب یافت، و تکحیل نوشته او بیشتر مرا فرمودی که بسبب معرفت خط آنچ دعاگوی کردی بهتر نمودی، و همه امرای عراق به تحصیل هنر و خواندن کتب پارسی مشغول بودند (راوندی، ۱۳۶۴، صص. ۴۰، ۴۱ و ۴۴).

و یا پوپ در رابطه با جایگاه مُدّهَب در دوره تیموری می نویسد:

در دوره تیموری، مُدّهَب یکی از سه هنرمند اصلی مسئول در کار تهیه کتاب های نفیس به شمار می رفته است و نیز از مساعدت های شاهانه بسیار ی برخوردار بوده است (پوپ، ۱۳۹۴، ص. ۲۲۵۱).

به طور کلی نقاشان و مُدّهَبان دوره قاجار به دو گروه درباری و بازاری تقسیم می شوند. هنرمندان بازاری اغلب به درخواست مشتریان هنردوست و با اتکاء به امکانات شخصی، آثاری را برای فروش به بازار عرضه می کردند. هنرمندان درباری سفارشات مربوط به دربار از جمله دیوارنگاری، نسخه آرایی و تصویرگری روزنامه های دولتی و سفرنامه های شاه را به انجام می رساندند و علاوه بر دریافت حقوق و مواجب ثابت، در تهیه مواد و ابزار مورد نیاز حرفه شان، متکی به دربار بودند. اگرچه ایشان علاوه بر دربار، گاه سفارشات اعیان و اشراف را نیز می پذیرفتند. کیفیت تعلیم در بین هنرمندان درباری، بیشتر بر پایه نظام استاد-شاگردی بود. (آژند، ۱۳۸۶، ص. ۷۴). استاد یکی از ارکان خلل ناپذیر آموزش سنتی هنرها بوده است که مقام او گاه همسان با جایگاه پدر و مرشد تلقی می شد. (سیفی و دیگران، ۱۳۹۶، ص. ۳۴). اهمیت جایگاه استاد در کتب موسوم به فتوت‌نامه ها تشریح شده است. فتوت‌نامه ها رسالاتی با رویکرد عرفانی اند که در آن شرایط عضویت در حلقه اهل فتوت (جوانمردان) ذکر شده است. این متون قوانین و آداب خاص هر صنعت (هنر یا پیشه) بر اساس نظام استاد-شاگردی ارائه می کنند. تدوین سلسله مراتب یکی از راهکارهای این فتوت‌نامه‌ها در آموزش شاگردان

بوده است. این مراتب به صورت‌های مختلف در این متون نامگذاری شده‌اند. مرتبه استادی با نام‌هایی چون «شیخ» (پیشرو. مقدم)، «مهتر» (کبیر)، «پیشوا» (زعیم)، «رهبر» (قائد)، «پدر» (اب)، یا «سرگروه» (رأس‌الحزب) (بینای مطلق و ایزدی دهکردی، ۱۳۹۷، ص. ۱۱۷ و ۱۳۱) اگرچه در برخی از فتوت نامه‌ها حرف، مشاغل و هنرهای (مانند صورتگری، قصه‌گویی، ساختن آلات موسیقی، خنیاگری و رامشگری) که در شریعت اسلامی تفسیح یا تحریم شده‌اند فاقد شرایط فتوت برشمرده شده‌اند (ابن ابی‌المکارم، ۱۹۵۸، ص. ۱۷۸-۱۷۶) اما بی‌گمان سلسله مراتب استاد-شاگردی بر این هنرها نیز مترتب بوده است.

بدین ترتیب وقتی با القابی همچون نقّاش باشی و مُدّهَب باشی مواجه می‌شویم باید به این موضوع توجه داشت که منصوبان به مقام نقّاش باشی و مُدّهَب باشی که خود تعلیم یافته نظام استاد-شاگردی بودند از میان اساتید برتر این هنرها برگزیده می‌شدند و چگونگی انتصاب ایشان به مقام نقّاش باشی و مُدّهَب باشی، هرگز پیرو آیین و قانون خاصی نبوده است. بلکه این تنها اراده و خواست شاه است که یکی از استادان مُدّهَب و نقّاش را به مقام مُدّهَب باشی و نقّاش باشی می‌رسانده است.

از سوی دیگر می‌دانیم که در دوران قاجار، حاکمان وقت برای مرهم نهادن بر بخشی از زخم‌های خزانه رنجور کشور که معلول بی‌تدبیری، اشرافیگری و تجمل‌طلبی و کامجویی‌های شاهان و شاهزادگان این عصر بود، اقدام به فروش القاب و عناوین به بسیاری از صاحبان زر و زور کردند (کرمانی، ۱۳۹۷، صص. ۱۰۸-۹۹). این رویه اگرچه در اعصار پیشین نیز رایج بود، اما حاکمان قاجاری در این زمینه گوی سبقت را از پیشینیان ربودند (وثوقی مطلق، ۱۳۸۹، ص ۱۵۹). بدین ترتیب بسیاری از افراد بدون هیچ‌گونه پیشینه و شایستگی به لقبی خاص ملقب می‌شدند. اما مایه خوشحالی است که حکایت مضحک فروش القاب و عناوین دامنگیر هنرمندان آن عصر نشده است. زیرا چنانکه پیشتر بدان اشاره شد، اگرچه تنها اراده و خواست شاه زمینه‌ساز انتصاب افراد به مقام نقّاش باشی و مُدّهَب باشی می‌شد، اما عرصه هنر، عرصه عمل است و تا شخصی در کار خود به مرتبه استادی دست نمی‌یافت، کار وی هرگز نمی‌توانست مقبول واقع شده و آثار دیگر استادان را به رقابت با خود فرا بخواند.

بنابراین هنرمندانی همچون کاتبان، صحافان، باسمه چیان، زرکوبان، کاغذگران، مقرض گران، مذهبیان، قطاعان، جلد سازان، رنگ نویسان، افشان گران، مقوا سازان، فصالان، نقاران، حکاکان، لاجورد شویان، قاشق تراشان، خوان تراشان، زر افشانان، خوشنویسان، حل کاران، کتیبه نگاران، قطعه نویسان، وصالان، قلم مو سازان، مرکب سازان، رنگ سازان، مصوران، طراحان، نگارگران، چهره پردازان، مجلس سازان، شبیه کشان و تک صورت سازان که در نگارخانه دربار به آفرینش آثار هنری می پرداختند، همگی استادان این هنرها بوده اند و منصوبان به مقام نقاش باشی و مذهب باشی بر کار ایشان نظارت می کردند. به عبارت دیگر، نگارخانه دربار نه عرصه آزمون و خطای شاگردان و هنرآموزان، بلکه میدان هنرنمایی اساتید برتر این هنرها بوده و محصول کار ایشان، اثری در خور دربار همایونی.

۲- تبار ترکیب های نقاش باشی و مذهب باشی

در متون برجای مانده از دوره قاجار، با انبوهی از القاب دیوانی و غیر دیوانی مواجه می شویم که به ویژه در دوره ناصرالدین شاه قاجار بر تنوع آنها افزوده شد که علل این امر پیش از این ذکر شد. بخشی از این القاب ریشه ای حقیقی داشت و صرفاً تشریفاتی محسوب نمی شد. به عبارت دیگر، دارنده برخی از این القاب، گماشتگان به اموری بودند که در پنج وزارتخانه داخله، خارجه، مالیه، جنگ و دربار انجام وظیفه می کردند. بخش عمده ای از این القاب در دوره های بعدی منسوخ شد. از جمله این القاب و مناصب می توان به آبدارباشی، آردل باشی، آغاباشی، خواجه باشی، ایشیک آقاسی باشی، معمار باشی، تفنگدار باشی، جبادار باشی، چاووش باشی، چرخچی باشی، فرآش باشی، منجم باشی و نسقچی باشی اشاره کرد. نقاش باشی و مذهب باشی نیز از القابی است که به عده ای استاد ممتاز در عرصه هنر نقاشی و تذهیب اطلاق شد و بیش از آنکه عناوینی تشریفاتی محسوب شوند، مناصبی دیوانی بودند که نشانگر رتبه و جایگاه منصوبان بدین القاب در نگارخانه دربار بوده است.

هر دو این ترکیب های واژگانی یعنی نقاش باشی و مذهب باشی، نتیجه کاربرد پیوسته صفت نسبی ترکی "باشی" و واژگان عربی نقاش و مذهب است. "باش" به ترکی به معنای سر، رئیس و سرور آمده است. این کلمه ترکی را برابر واژه فرانسوی «chef» است. صفت

نسبی ترکی "باشی" که بیشتر در ترکیبات بکار می رود مرکب از باش بمعنی سر و «ی» نسبت، بمعنی مقدم و رئیس است (دهخدا، ۱۳۷۷، صص. ۲۱۶۳-۲۱۶۳). واژه عربی نقاش، به معنای نگارگر، نگارنده، نگارکننده، صورتگر، چهره پرداز، چهره گشا، پیکرنگار و صانع نقش است؛ آنکه نقش می کند و تصویر می کشد. همچنین این واژه به معنای آنکه چیزی را رنگارنگ می کند نیز می باشد. همچنین نقاش، مترادف با مُدَهَّب و منبت کار و حکاک و آنکه نقشه فرش و قالی رسم کند نیز به کار رفته است (همان، ۱۳۷۷، ص. ۲۲۶۵۱) گمان می رود هم معنا پنداشتن واژگان نقاش و مُدَهَّب، اولاً در دوران بسیار قدیم رایج بوده است و ثانیاً این موضوع نتیجه توجه به ریشه کلمه نقاش، یعنی ماده نقش بوده است. واژه عربی مُدَهَّب نیز به معنای زراندودکننده؛ آنکه چیزی را به طلا انداید؛ آنکه طلاکاری و تذهیب کند؛ آنکه حواشی و سرفصل های کتب را با آب طلا و رنگهای دیگر تزیین کند و بیاراید است (همان، ۱۳۷۷، ص. ۲۰۵۷۵). بدین ترتیب واژه نقاش باشی به معنای رئیس نقاشان دربار است و عنوانی احترام آمیز است برای خطاب قرار دادن نقاشان (همان، ۱۳۷۷، ص. ۲۲۶۵۲). واژه مُدَهَّب باشی نیز لقب رئیس تذهیب کاران محسوب می شود (همان، ۱۳۷۷، ص. ۲۰۵۷۵). در واقع متصدی تذهیب کتاب را مُدَهَّب باشی می نامیدند که یکی از مسئولان کتابخانه دربار بوده است (سام، ۱۳۹۳، ص. ۱۲). به نظر می رسد کاربرد پیوسته صفت نسبی ترکی "باشی" و واژگان عربی نقاش و مُدَهَّب و ساختن واژگان ترکیبی نقاش باشی و مُدَهَّب باشی بی ارتباط با ترجیح حاکمان ترک نژاد قجری نبوده است.

۳- مسئولیت های نقاش باشی و مُدَهَّب باشی

می دانیم که حکمرانان در اردوکنشی های خود، معمولاً نقاش باشی دربار را برای تهیه تصاویری از صحنه های رزم و بزم و شکار با خود می بردند (آژند، ۱۳۹۷، ص ۳۱). به عبارت دیگر خوشنویسان و نقاشان برای نوشتن و تصویرگری سفرنامه های شاهان به کار گرفته می شدند (ظل السلطان، ۱۳۶۸، ص. ۶۸۷). چنانکه پیشتر نیز بدان اشاره شد یکی از وظایف نقاش باشی، تعلیم هنر نقاشی به شاه بوده است. این مسئولیت در سراسر دوره قاجار ادامه داشته و در دوره ناصرالدین شاه، نقاش باشی ها و معلمان نقاشی مدرسه دارالفنون همچون

صنیع الملک، مزین الدوله، اسماعیل جلایر و کمال الملک این وظیفه و مسئولیت را بر عهده داشتند. از دیگر مسئولیت های نقاش باشی و مُدَّهَب باشی، همکاری در تزیین کاخ های شاهان و شاهزادگان، شمایل کشی از شاه و درباریان، آراستن نسخ خطی و چاپ سنگی با تذهیب و تصویر و همچنین نظارت بر روند آفرینش آثار هنری توسط اساتید هنرهای تزیینی و تصویری در نگارخانه دربار و یا نگارخانه وابسته به آستانه امام هشتم شیعیان و خواهر ایشان در قم. بخشی از قرآن های دوره قاجار با نظارت و همکاری منصوبان به مقام مُدَّهَب باشی در نگارخانه آستان قدس رضوی و آستانه حضرت معصومه مُدَّهَب شده است.

۴- منصوبان به مقام نقّاش باشی در دوره قاجار

در ادامه این متن به ذکر اسامی و آثار منصوبان به مقام نقّاش باشی در دوره قاجار از قبیل میرزا بابا اصفهانی نقاش باشی، مهرعلی نقاش باشی، آقا نجف علی نقاش باشی، عبدالله نقاش باشی، حیدرعلی نقاش باشی، فتح الله نقاش باشی، میرزا علی اکبر خان نقاش باشی، میرزا ابوالحسن خان غفاری کاشانی نقاش باشی (صنیع الملک)، محمد ابراهیم نقاش باشی، محمد اسماعیل نقاش باشی، آقابزرگ نقاش باشی سرکاری شیرازی، محمدباقر نقاش باشی سمیرمی، میرزا عباس تبریزی نقاش باشی، میرزا عبدالمطلب نقاش باشی، ابوتراب غفاری نقاش باشی، محمد حسن افشار نقاش باشی، اسماعیل جلایر نقاش باشی، نصرالله امامی اصفهانی نقاش باشی، محمودخان ملک الشعرا نقاش باشی و محمد غفاری نقاش باشی (کمال الملک) می پردازیم. متأسفانه اطلاعات بسیار اندکی در خصوص برخی از اینان در دست است که امید می رود در آینده با حصول اطلاعات بیشتر بتوان چشم انداز کامل تری نسبت به زندگی و آثار این دست از هنرمندان ترسیم نمود.

۴-۱- میرزا بابا اصفهانی (شیرازی) نقاش باشی

میرزا بابا اصفهانی نخستین نقاش درباری در دوره حکومت قاجاریان بود که بیشتر آثارش را بین سالهای ۱۲۲۵-۱۱۹۹ هجری قمری خلق کرده است. میرزا بابا اصفهانی که در دوره زندیه و نیز با شروع دوره حکومت آغامحمد خان قاجار، به عنوان نقاش دربار فعالیت می کرد، در دوران حکومت فتحعلی شاه به مقام نقاش باشی دربار نایل شد و با همین عنوان

نیز، آثار خود را امضاء می کرد. وی به خاطر شمایل کشی های استادانه از درباریان و اشراف قجر (تصویر ۲) و ترسیم مناظر بزم و رزم، شهرتی بسیار یافت. همچنین مصورسازی های وی و آثار تذهیب و نقاشی زیرلاکی برجای مانده از او، گواهی است بر چیره دستی و استادی اش در این عرصه ها. از دیدگاه برخی هنرشناسان، این نقاش اهل اصفهان است، اما وی در یکی از آثارش که در سال ۱۲۱۸ ه.ق. پایان یافت، صراحتاً خود را شیرازی معرفی کرده و بر اثر خود اینگونه رقم زده است: "رقم کمترین میرزابابای شیرازی به تاریخ شهر ذی الحجه سنه ۱۲۱۸" (پنجه باشی، ۱۳۹۸، ص. ۶۹). از آثار برجسته به جای مانده از او می توان به موارد ذیل اشاره کرد: ۱- قلمدان آراسته به صحنه نبرد چالدران با رقم میرزا بابا و تاریخ ۱۲۰۳ هجری. ۲- شمایی از فتحعلی شاه با تکنیک آبرنگ که در آن شاه با ریشی بلند بر تختی دو زانو نشسته و برسمی مرصع در دست دارد. او بر این اثر چنین رقم زده است: "رقم کمترین غلام میرزا بابای نقاش باشی سنه ۱۲۱۷". (تصویر ۳)

۲-۴- مهرعلی نقاش باشی

مهرعلی برجسته ترین نقاش دربار فتحعلی شاه قاجار و از شاگردان میرزابابا به شمار می آید. بیشترین آثار هنری او در فاصله سالهای ۱۲۴۵-۱۲۱۰ ه ق خلق شده است. مهرعلی پس از میرزابابا به سمت نقاش باشی دربار قاجار نایل شد و بعضی از شیوه ها و خصوصیات کارهای میرزابابا را در آثارش تکرار کرد. اما توانست در تکثیر جاه و جلال پادشاه از میرزابابا و سایر هنرمندان دربار پیشی بگیرد و منزلتی ویژه نزد شاه کسب کند آثار نقاشی به یادگار مانده از این نقاش برجسته حاکی از آن است که وی بیشتر از نقاشان دیگر این دوره در نمایش شکوه شاهانه موفق بوده است. برجسته ترین آثار شمایل کشی او، مجموعه تابلوهایی است که وی از فتحعلی شاه قاجار کشیده (تصاویر ۵-۴) و در آنها سعی کرده است شاه قاجار را با شکوه و شوکتی بی رقیب تصویر نماید. (خلیلی، ۱۳۸۳، ص. ۴۵).

۳-۴- آقا نجف علی نقاش باشی

آقا نجف از نقاشان نامی دوره قاجاریه بوده که در همه فنون نقاشی توانایی داشته و "مانی زمان" نامیده می شده است. او سلیقه و مهارت بسیاری در خلق صحنه های بزمی و رزمی و شکارگاه و تک چهره ها داشته است. صحنه پردازی های ظریف و استادانه اش، او از استادان معاصر و یا قبل از خود نظیر علی اشرف، آقا صادق، آقاباقر و آقازمان متمایز می سازد. تاریخ زندگانی او را بین سال های ۱۲۸۰-۱۲۱۰ نوشته اند (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). آقا نجف در شبیه سازی چهره ها و نشان دادن حالات آنها، مذهب سازی و خوشنویسی مهارت داشته و به واقع نمایی (رعایت پرسپکتیو و مناظر و مرایا) پایبند بوده است. در سایه زنی صور و گل و بوته ها مبتکر شیوه مخصوص به خود بوده است. در ترسیم پیکره های جانوری بویژه اسبان، مهارتی خاصی داشته است. او همچنین ذیل برخی از آثارش نقش طاووس را به عنوان امضای پنهان خود می آورده است (کریم زاده تبریزی، ۱۳۵۴، صص. ۹۲-۸۸). در عقدنامه دختر آقا نجف بنام شهربانو و ملقب به صفیه سلطان خانم در شروع نام آقا نجف القابی (: عالیجاه رفیع جایگاه مجددت و جلالت انتباه فخامت و مناعت اکتناه زبده الاعاظم و الاشراف آقا نجف علی نقاش باشی) آمده است که در آن زمان بیشتر برای افراد طراز نخست کشور به کار می رفته است. این موضوع نشان دهنده جایگاه برجسته آقا نجف در دوره حیاتش بوده است. از آثار برجسته به جای مانده از او می توان به مجموعه قلمدان هایی اشاره کرد که در رده بهترین قلمدان های آراسته زمان قاجار به شمار می آیند. (کریم زاده تبریزی، ۱۳۵۴، صص. ۹۲-۸۸).

۴-۴- عبدالله نقاش باشی

عبدالله خان دهنوی سمیرمی (اصفهانی) نقاش باشی که در اواخر دوره زندیه در اصفهان چشم به جهان گشود، از پرکارترین هنرمندان دوره قاجار بوده که نزدیک به نیم قرن در دربار حکام قاجار به فعالیت هنری پرداخته و آثار ارزشمندی از او در زمینه نقاشی، معماری، حجاری و مینا کاری به یادگار مانده است. به نظر می رسد راهیابی عبدالله خان به دربار حکام قاجار با واسطه مهر علی نقاش باشی صورت گرفته است. وی جایگاه خویش را دربار قاجار

تثبیت نموده و با ساخت کاخ نگارستان در مقام معمار و نیز اجرای دیوارنگاره موسوم به "صف سلام" در کاخ مزبور در سال ۱۲۲۸ هجری - که بعدها دیگر هنرمندان آن عصر به عنوان الگویی برای دیگر دیوارنگاری های مشابه در عمارات و کاخ های متعدد از آن تقلید کردند- از سوی فتحعلی شاه، القاب معمارباشی و نقاش باشی دربار را کسب نمود (میرزایی مهر و حسینی، ۱۳۹۷، صص. ۵۴-۵۳ و ۵۷). متاسفانه بسیاری از شاهکارهای این استاد برجسته (تصویر ۶)، از دست تپاول روزگار در امان نمانده و تخریب شده است.

۵-۴- حیدرعلی نقاش باشی

حیدرعلی معروف به "آقا حیدرعلی" فرزند اسماعیل نقاش باشی اصفهانی، هنرمند صاحب نام دوره حکمفرمایی ناصرالدین شاه قاجار است که عمده شهرت وی به خاطر نقش اندازی های ماهرانه اش بر قلمدان ها و جلد های روغنی نسخ خطی است (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). متاسفانه از این هنرمند عصر قاجار اطلاعات بیشتری در دست نیست.

۶-۴- فتح الله نقاش باشی

۳- فتح الله شیرازی نقاش باشی معروف به "آقا فتح الله" از مذهبان، خوشنویسان و نقاشان زبده اواخر عصر قاجار است که در شبیه کشی و نقش پردازی بر قلمدان ها و جلد های روغنی نسخ خطی مهارتی فراوان داشته است (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). از آثار برجسته به جای مانده از او می توان به مجموعه قلمدان هایی اشاره کرد که با سبک ایرانی و فرنگی به طرح و نقش آراسته شده اند. از جمله قلمدانی با رقم "... عمل کمترین جان نثار فتح الله شیرازی" و قلمدانی با رقم "کمترین بنده درگاه فتح الله شیرازی ۱۲۸۴".

۷-۴- میرزا علی اکبر خان نقاش باشی

مرحوم میرزا علی اکبر خان ملقب به نقاش باشی و مزین الدوله در سال ۱۲۶۳ هجری قمری در نطنز دیده به جهان گشود و در مدت حیات خود، از اثرگذارترین شخصیت ها بر جریان هنر ایران بوده است. وی برای تحصیل رهسپار اروپا شد و پس از مراجعت به ایران و

معرفی به حضور ناصرالدین شاه قاجار از طرف شخص شاه به آموزش زبان فرانسه، تدوین فرهنگ لغت فرانسوی-فارسی و تعلیم شاگردان نقاشی (از جمله کمال الملک و مصور الممالک) پرداخت. آثار نقاشی میرزا علی اکبر خان نقاش باشی که اکنون در موزه کاخ گلستان محافظت می شود از جمله بارزش ترین آثار نقاشی این دوره به شمار می روند (آذری، ۱۳۴۲، صص. ۵-۱). وی علاوه بر سمت معلمی ناصرالدین شاه، نقاشباشی دربار او بود و زمانی که مظفرالدین شاه به سلطنت رسید، تعلیم و سرپرستی پسر او، ملک منصورمیرزا (شعاع السلطنه) را به عهده گرفت و در سال ۱۳۱۵ از سوی شاه لقب مزین الدوله به وی اعطا شد (رسولی پور، ۱۳۹۷، ص. ۶۹).

۸-۴- میرزا ابوالحسن خان غفاری کاشانی نقاش باشی (صنیع الملک)

میرزا ابوالحسن خان غفاری ملقب به "صنیع الملک" مشهورترین نقاش عصر قاجار است که در سال ۱۸۱۶/۱۲۲۹ به دنیا آمده و به سبب آنکه جدش نیز میرزا ابوالحسن نقاش نام داشته، بدین سبب او را میرزا ابوالحسن "ثانی" خوانده اند و در محافل هنری آن دوره از او با نام "رافائل ایران" یاد می شده است (تصویر ۷). وی در میانه دوره حکومت محمد شاه قاجار به ایتالیا رفته و به مدت چند سال در موزه های شهرهای فلورانس و رم به کسب هنر نقاشی می پردازد. وی در پایان دوره حکمفرمایی محمدشاه قاجار بعد از آموختن تکنیک های نقاشی و کسب تجارب در این زمینه به ایران مراجعت کرده و در مقام نقاش باشی دربار مشغول به کار شده است (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). در واقع پس از فوت استاد محمد ابراهیم نقاش باشی، سمت و عنوان او از طرف ناصرالدین شاه به ابوالحسن غفاری اعطاء شده و وی از آن پس رسماً نقاش باشی دربار می شود. در همین سالها است که وی در رقم هایش واژه "نقاش باشی" را به نام خود افزوده و آثار خود را با این عنوان امضاء نموده است (غفاری، ۱۳۷۱، ص. ۵۸). روزنامه وقایع اتفاقیه که در پایان مسئولیت های دیوانی امیرکبیر انتشار می یافته است در فاصله سالهای ۱۲۷۷-۱۲۸۳/۱۸۲۰-۱۸۵ و به قلم او مصور می شده است. میرزا ابوالحسن خان غفاری مسئولیت آموزش به ناصرالدین شاه را نیز بر عهده داشته و گفته می شود که این پادشاه، نقاشی را نزد این استاد تا حدی فراگرفته است (رستمی

مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). صنیع‌الملک موسس نخستین مدرسه مدرن نقاشی در سرزمین ایران بوده است. وی به درخواست ناصرالدین شاه قاجار در سال‌های ۱۲۷۰ تا ۱۲۷۳ ه.ق به مدت هفت سال و با همکاری جمعی سی و چهار نفره از هنرمندان مذهب - از جمله غلامعلی مذهب باشی و میرزا احمد مذهب باشی -، نگارگر - از جمله میرزا حسن اصفهانی -، صحاف و جلدساز به مصورسازی نسخه خطی کتاب هزار و یک شب (الف لیله و لیله) - که اینک در موزه گلستان محافظت می‌شود - می‌پردازد (تصویر ۸). این نسخه، آخرین نسخه خطی تصویرسازی شده فارسی در عصر قاجار است (بوذری و جوانی، ۱۳۹۴، صص. ۷۳ و ۷۸-۷۹).

۹-۴- محمد ابراهیم نقاش باشی

آقا محمد ابراهیم نقاش باشی (نعمت‌اللہی) فرزند آقا محمد حسین بن محمد ابراهیم، از نقاشان شمایل‌نگار عصر قاجار بوده که در صورت‌نگری، مصورسازی نسخ کتب، قلمدان سازی و آراستن ظروف مینایی دستی چیره داشته است. وی برای آموختن تکنیک‌های نقاشی غربی به روسیه رفته، با نقاشی‌فرنگی آشنا شده و سپس به اصفهان باز می‌گردد. محمد ابراهیم نقاش‌باشی همان شخصی که در سال ۱۲۶۵ ه.ق. به دستور ناصرالدین شاه قاجار چهره امیرکبیر را با تکنیک رنگ روغن نقاشی نموده است (غفاری، ۱۳۷۱، ص. ۵۸). گفته می‌شود که او سالها در حجره‌ای در بازار اصفهان به نقاشی می‌پرداخته است (همایی و همایی، ۱۳۷۶، ص. ۳۳۴). او را باید پیشگام نقاشی طبیعت‌گرایانه در ایران -متاثر از هنر روسی- دانست. وی در سال ۱۳۱۷ ه.ق و مقارن دوره حکمفرمایی مظفرالدین شاه قاجار با حکمی از سوی ظل‌السلطان حاکم اصفهان به نقاش باشی ملقب شد. از آثار برجسته به جای مانده از او می‌توان به شمایلی از عباس میرزا (منقوش بر جلد نسخه‌ای از سفرنامه خسرو میرزا و تصاویر رقم دار نسخه‌ای از کلیات سعدی اشاره کرد.

سرانجام این هنرمند برجسته که گفته می شود فردی عارف مسلک بوده و به طریقت نعمت الهی دلبستگی داشته در سال ۱۳۳۳ ه.ق درگذشت و در قبرستان تخت فولاد اصفهان به خاک سپرده شد (همایی و همایی، ۱۳۷۶، ص. ۳۳۴).

۱۰-۴- محمد اسماعیل نقاش باشی

محمد اسماعیل مشهور به "آقا اسماعیل" از شمایل نگاران معروف عصر قاجار و از جمله اساتید پیشگام نقاشی قلمدان در این دوره است. شهرت این هنرمند بیشتر به سبب فرنگی نگاری و نیز شمایل هایی است که او از ناصرالدین شاه و دولتمردان عصر محمداشاه کشیده است. همچنین قلمدان هایی که توسط او منقوش و مصور شده است نیز استادی او را در این زمینه به اثبات می رساند. موضوع بیشتر آثار این هنرمند مجالس بزم است (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). وی خوشنویس و شاعر بوده و به زبان عربی تسلط داشته است. (ذکاء، ۱۳۸۶، ص. ۱۹۵).

۱۱-۴- آقا بزرگ نقاش باشی سرکاری شیرازی

وی در زمان حکومت محمد شاه و ناصرالدین شاه در دستگاه شاهزادگان قجری در شیراز فعالیت می کرد و به همین سبب، او را «نقاش باشی سرکاری» می نامیدند. آقابزرگ در نگارگری، گرایش طبیعی گرایانه و به صورتگری دلبستگی داشته است. بعضی از نخستین آثار وی، از نظر سبک، آمیزه ای از سبک نگاره های عصر زند و قاجار است و تأثیر نگارگری مکتب شیراز در آنها آشکار است. شیوه کار این نقاش از نظر طراحی و دقت به اصول مناظر و مریا خام دستانه می نماید، اما کیفیت رنگ گذاری و دقت او به جزئیات اثر ستودنی است. آقابزرگ در شیوه های مختلف نگارگری از قبیل آبرنگ، رنگ روغن، روغنی (زیر لاک)، سیاه قلم و نیز نقاشی روی چینی دارای آثار متنوعی است. برخی از برجسته ترین آثار به یادگار مانده از او عبارتند از: مجلس مباحثه امام رضا به شیوه رنگ و روغن که فاقد تاریخ خلق اثر است؛ شمایل ناصرالدین شاه با ۱۲۷۸ ه.ق و شمایل محمدرحیم امین التجار که به شیوه آبرنگ خلق شده و دارای تاریخ ۱۲۶۵ ه.ق است (ذکاء، ۱۳۸۴، ص. ۲۱۴۶).

۱۲-۴- محمدباقر نقاش باشی سمیرمی

محمدباقر سمیرمی، نقاش باشی و شاعر دوره قاجار بوده که تخلصش در شعر "صدقی" بوده است. (ادیب برومند، ۱۳۷۶، ص. ۲۳۱). وی از جمله شاگردان علی اشرف بوده و هنر نقاشی را نزد او آموخته و در این فن از همگان گوی پیشی گرفته است. مهارت او در ترسیم افق در هنگام غروب آفتاب و نقاشی قلمدان و قاب آینه زبانزد بوده است (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱؛ ادیب برومند، ۱۳۷۶، ص. ۲۳۱). گمان می رود که وی لقب نقاش باشی را از ظل السلطان حاکم اصفهان دریافت کرده و این عنوان در رقم برخی از آثارش مشاهده می شود. از زندگی وی اطلاعات موثق چندانی در دست نیست. برخی سال درگذشت او را ۱۳۵۱ و برخی دیگر ۱۳۵۲ ذکر کرده اند.

۱۳-۴- میرزا عباس تبریزی نقاش باشی

میرزا عباس تبریزی نقاش ماهر دوره قاجار بوده (رایت، ۱۳۸۱، ص. ۱۰۶۱؛ شیرازی، ۱۳۶۲، ص. ۲۲) که به دستور عباس میرزا برای آموختن فنون نقاشی غربی به رم در ایتالیا رفته و به کار نقاشی پرداخته است. وی سپس با همسر ایتالیایی خود به ایران مراجعت کرده و لقب نقاش باشی را از عباس میرزا ولیعهد گرفته و معلم نقاش خانه دولتی شده است. میرزا عباس در شیوه رنگ و روغن و آبرنگ کلاسیک غربی مهارت داشته و نیز از برخی از آثار مشاهیر اروپایی رونگاری کرده است. وی در هندوستان درگذشته است. تنها اثر دارای رقم او، تصویر رونگاری شده‌ای است از یکی از آثار رافائل که در آن مسیح و حضرت مریم روی ابرها قرار داشته و پشت سر حضرت مریم درخشش نور خورشید خودنمایی می‌کند. در بالای تابلو نیز حواریون، گرد حضرت عیسی ایستاده‌اند، در حالی که فرشته‌ای میان ایشان نقش شده است. رقم اثر مذکور این چنین است: "رقم میرزا عباس که از روی پرده بزرگ عمل رفائیل نقل نموده است سنه ۱۲۷۸، نقاشخانه دولتی" (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۷۷، ص ۲۹۶).

۱۴-۴- میرزا عبدالمطلب نقاش باشی

میرزا عبدالمطلب ملقب به نقاش باشی از هنرمندان برجسته عصر قاجار است که به همراه با جمعی از دیگر هنرمندان از جمله میرزا علی‌اکبرخان نقاش باشی به فرانسه رفت. وی پس

از بازگشت به ایران، با لقب نقاش باشی، تحویلدار کل پستخانه شد و مستشار کل شد و از آن زمان پسوند "مستشار" را به نام خود افزود. میرزا عبدالمطلب نقاش باشی، که فنون چاپ مصور را در اروپا آموخته بود، این فن را وارد ایران کرد (اردکانی، ۱۳۷۹، ص. ۲۲۱). از شاگردان وی در صنعت چاپ ابوتراب غفاری است که با حفظ عنوان نقاش باشی، در دارالطباعة دولتی نیز خدمت می کرد و در آنجا زیر نظر میرزا عبدالمطلب نقاش باشی صنعت چاپ را فرا گرفت؛ چنانکه در شماره ۵۸ روزنامه اطلاع اینطور آمده است: نکات چاپ تصویر را «آقا میرزا عبدالمطلب نقاش شباشی به آقا میرزا ابوتراب، نقاش مخصوص اداره وزارت انطباعات آموخت و به انتشار این صنعت که مخصوص خود او بود پرداخت. هنرمندان دیگر نیز صنعت چاپ را از ابوتراب یا عبدالمطلب آموختند (کنگرانی و لاری، ۱۳۹۸، ص. ۴۴-۴۳). نخستین آثار هنری وی قلمدان هایی است که به سبک رایج دوره قاجار آراسته شده اند. وی پس از چندی در نقاشی شیوه آبرنگ و رنگ روغن نیز به مهارت سید. از جمله آثارش، غروب دریا و جلوس مظفرالدین شاه درخور ذکرند. (اردکانی، ۱۳۷۹، ص. ۲۲۱). گفته می شود که وی پدرزن ناصرالدین شاه بوده و دیگران با او به دشمنی برخاسته و او را در رشت مسموم کردند.

۱۵-۴- ابوتراب غفاری نقاش باشی

میرزا ابوتراب خان غفاری کاشانی ملقب به نقاش باشی، نگارگر و گرافیسیت ایرانی و برادر بزرگ میرزا محمد خان غفاری (کمال الملک) است. وی در سال ۱۲۹۳ ه. ق وارد مدرسه دارالفنون شد و به فراگرفتن هنر نقاشی و زبان فرانسه پرداخت و به سرعت مراتب ترقی را طی کرد (ذکاء، ۱۳۷۲، ص. ۲۰۲۰). وی در ۱۳۰۱ ه. ق به سمت فراش خلوت همایونی و نقاش باشی وزارت انطباعات منصوب شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰، ص. ۴۶). چنانکه پیش تر نیز بدان اشاره شد، وی در صنعت چاپ شاگرد میرزا عبدالمطلب نقاش باشی بوده است (کنگرانی و لاری، ۱۳۹۸، صص. ۴۴-۴۳).

۱۶-۴- محمد حسن افشار نقاش باشی

محمد حسن افشار که به سبب معلولیت جسمی اش به "لال" شهرت دارد از نقاشان و شمایل نگاران معروف و زبردست دوره قاجار است (تصویر ۹) که ضمن استادی در تصویرسازی عمارات شاهی و مراسم سلطنتی، در شبیه سازی به شیوه آبرنگ با ابوالحسن غفاری (صنیع الملک) رقابت می کرده و در نقاشی قلمدان ها و جلد های روغنی نیز مهارتی بسیار داشته است (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). از جمله معروفترین آثار وی، تابلوی میدان مشق است (تصویر ۱۰).

۱۷-۴- اسماعیل جلایر نقاش باشی

اسماعیل جلایر، از هنرمندان بسیار مشهور دوره قاجار است که در دربار حکمان این سلسله منزلتی خاص داشت. گفته می شود که نسب وی به جلایریان می رسد (هدایت، ۱۳۸۲، ص. ۴۲۹). این نقاش شمایل نگار چیره دست در شبیه سازی های رنگ و روغنی که در ابعاد بزرگ از میرزا علی اصغرخان صدر اعظم، ناصرالدین شاه و دیگر صاحب منصبان آن عصر ساخته، به خوبی زبردستی خویش را نشان داده و در تابلوهای دینی و شمایل امامان و عارفان، شگفتی آفریده است. وی در گل و بته سازی ماهر بوده و اغلب گوشه و کنار تابلوهایش را با گل و برگ می آراسته است. وی در نقاشی قلمدان و جلد های روغنی نیز دارای ابتکارات درخور توجهی است (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). اسماعیل جلایر که مقرب شاه بود، هم در زمینه نقاشی رنگ و روغن و هم در زمینه مینیاتور چیره دست بود (عدل، ۱۳۷۹، ص. ۹). وی از شاگردان مزین الدوله بود که پس از او به مقام نقاش باشی و نیز مدرس نقاشی دارالفنون نایل شد. وی با دایر کردن کارگاهی در مدرسه دارالفنون علاوه بر خلق پرده های نفیس نقاشی به آموزش نقاشی به شاگردان نیز می پرداخت (فلور، ۱۳۸۱، ص. ۱۱۴؛ معیرالممالک، ۱۳۹۰، ص. ۲۷۷؛ کریمزاده تبریزی، ۱۳۷۷، ص. ۷۷).

۱۸-۴- نصرالله امامی اصفهانی نقاش باشی

وی از اعظام نقاشان عصر ناصری بوده که به مقام نقاش باشی نایل می شود دقیقاً معلوم نیست که وی در چه سالی لقب نقاش باشی را دریافت کرد، اما در متقدمترین اثر بازمانده از

او با تاریخ ۱۲۹۰ ه.ق لقب نقاش باشی مرقوم است. بر این اساس و بر پایه سکونت وی در اصفهان و مقارن با دوران حکمفرمایی ناصرالدین شاه، به نظر می رسد که لقب نقاش باشی در سال ۱۲۹۰ ه.ق و قبل از آن، از سوی ناصرالدین شاه یا حاکم اصفهان (ظل السلطان) به وی عطا شده است. (کریمزاده تبریزی، ۱۳۷۰-۱۳۶۳ش؛ ص. ۱۲۶۹). او در قلمدان سازی، آراستن قاب آئینه‌ها، منقوش سازی جلدها، ترسیم گل و بوته و نقش پرندگان استادی زبردست محسوب می شود.

۱۹-۴- محمودخان ملک الشعرا نقاش باشی (۱۲۲۸-۱۳۱۱/ق-۱۸۱۳-۱۸۹۴م)

محمود خان ملک الشعرا ملقب به نقاش باشی، هنرمند نامدار دربار ناصرالدین شاه قاجار بوده است که در نقاشی شیوه قدیم و جدید، بویژه در دور نماسازی چیره دست بوده و فصلی نو در تاریخ نقاشی ایرانی گشود. موضوع اغلب آثار وی، باغ ها، عمارت های سلطنتی، مناظر تهران آن روز و خیابان ها است (ذکاء، ۱۳۵۴، صص. ۸۶-۸۷). وی علاوه بر نقاشی، در هنری شعر، خوشنویسی، هیکل تراشی و منبت کاری نیز مهارتی در خور توجه داشته است (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). بسیاری از آثار ارزشمند او اینک در موزه کاخ گلستان محافظت می شوند. تابلوی استنساخ و تابلوهای شمس العماره، عمارت گلستان، عمارت بادگیر و تالار عاج از جمله مهمترین آثار وی محسوب می شوند (خواجه احمد عطاری، ۱۳۷۷، صص ۱۱۸-۱۱۲). او در سال ۱۳۱۱/۱۸۹۳ درگذشت و در جوار اطاقی که دو سال بعد ناصرالدین شاه در آن مدفون شد به خاک سپرده شده است (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱).

۲۰-۴- محمد غفاری نقاش باشی (کمال الملک)

محمد غفاری مشهور به "کمال الملک" فرزند آقا میرزا بزرگ غفاری و برادرزاده میرزا ابواحسن خان غفاری (صنیع الملک)، بزرگترین نقاشان نامی اواخر دوره قاجاریه و اوایل دوره پهلوی و یکی از مشهورترین و تاثیرگذارترین هنرمندان تاریخ نقاشی ایران است. وی در سال ۱۲۶۴/۱۸۴۷ در کاشان دیده به جهان گشود و پس از پایان تحصیلات ابتدایی به تهران آمده و در دارالفنون به تحصیل مشغول شده است. وی پس از سه سال تحصیل در

مدرسه دارالفنون، ناصرالدین شاه او را مورد توجه ویژه خود قرار داد و از سوی او به نقاش باشی و کمال الملک ملقب شد. بعد از مرگ ناصرالدین شاه به اروپا رفت و با بازخلق آثار بزرگان نقاشی اروپایی همچون "روبنس" و "رامبراند" به مطالعه و تکمیل دانش خود در زمینه نقاشی غربی پرداخت. می‌توان وی را از جمله کسانی دانست که برای ایجاد امکانات لازم برای رشد فضیلت و هنر و آگاهی، زمان را مغتنم شمرده است (باقر زاده و فروغی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۷). پس از چندی به درخواست مظفرالدین شاه قاجار، به ایران بازگشت. کمال‌الملک هشت سال در دارالفنون فعالیت کرده است (اسفندیاری و دیگران، ۱۳۶۱، صص ۱۰۸-۱۰۷). وی علاوه بر نقاشی، در هیكل تراشی، فرش بافی، موزاییک سازی و منبت کاری نیز مهارتی درخور توجه داشته است. وی سرانجام در مرداد سال ۱۳۱۹ ه.ش زندگی را بدرود گفته و در جوار آرامگاه عطار نیشابوری به خاک سپرده شد (رستمی مصطفی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۱). از کمال الملک آثار متعددی بر جای مانده که مشهورترین آنها تالار آینه است. علاوه بر آن می‌توان به آثار تحسین برانگیزی همچون کیمیاگران، عرب خفته و فالگیر بغدادی اشاره کرد (حائری، ۱۳۸۶، ص. ۳۶۴).

۵- منصوبان به مقام مذهب باشی در دوره قاجار

در ذیل این عنوان به ذکر اسامی و آثار منصوبان به مقام مذهب باشی در دوره قاجار از قبیل غلامعلی مذهب باشی، آقا محمد جواد مذهب باشی، سید ابو القاسم مذهب باشی، میرزا حسین مذهب باشی، محمود مذهب باشی، میرزا احمد مذهب باشی، عبدالوهاب مذهب باشی، محمد تقی مذهب باشی شیرازی و آقا میرزا یوسف مذهب باشی می‌پردازیم. همانند منصوبان به مقام نقاش باشی این عصر، متأسفانه اطلاعات بسیار اندکی در خصوص منصوبان به مقام مذهب باشی در دست است.

۵-۱- غلامعلی مذهب باشی

وی از جمله منصوبان به مقام مذهب باشی در دوره قاجار است که نگارنده از او اطلاعی در منابع مکتوب نیافته است. اما با مراجعه به نسخه مصور خطی هزار و یک شب در می‌یابیم

که وی از جمله کسانی است که به عنوان مُدَّهَبِ باشی در تهیه این نسخه که برای ناصرالدین شاه بسیار مهم بوده است، همکاری داشته است. چنانکه پیشتر نیز بدان اشاره شد، در تهیه نسخه های سفارشی دربار، اساتید برتر هر رشته فعالیت داشتند که در این مورد نیز غلامعلی مُدَّهَبِ باشی، به عنوان هنرمند مُدَّهَبِ در تهیه نسخه مذکور همکاری و یا دست کم بر روند آراستن این نسخه نظارت داشته است.

۲-۵- آقا محمد جواد مُدَّهَبِ باشی

محمد جواد اصفهانی، مشهور به "آقا محمد جواد"، از استادان نقاشی و از جمله منصوبان به مقام مُدَّهَبِ باشی در دوره قاجار است. او در دوره حکومت ناصرالدین شاه به تهران رفت و به تذهیب برخی از نُسخ برای دربار ناصری پرداخت و به لقب "مُدَّهَبِ باشی" ملقب شد و در سالهای پایانی عمر به اصفهان بازگشت و در سال ۱۳۱۴ ه. ق وفات یافت و در قبرستان تخت فولاد به خاک سپرده شد (مهدوی، ۱۳۸۶، ص. ۴۰۲).

۳-۵- سید ابو القاسم مُدَّهَبِ باشی

ابوالقاسم حسینی اصفهانی ملقب به "مُدَّهَبِ باشی" از هنرمندان برجسته دوره قاجار بوده است که در نقاشی گل و بوته و قلمدان آرای و فنون زرافشانی هنرنمایی ها کرده است. از برجسته ترین آثار او تذهیب نسخه ای از قرآن است که زین العابدین بن عبد اللّٰهی قزوینی در سال ۱۳۲۲ برای تقدیم به فتحعلی شاه قاجار نگاشته است. وی در سال ۱۲۲۲ ه. ق بدرود حیات گفته است (مهدوی، ۱۳۸۶، ص. ۳۵۶).

۴-۵- میرزا حسین مُدَّهَبِ باشی

میرزا حسین از جمله منصوبان به مقام مُدَّهَبِ باشی در دوره قاجار بوده است که در خصوص زندگی و آثار وی اطلاعات اندکی در دست است. آنچه بر ما پیداست آن است که میرزا حسین مُدَّهَبِ باشی در تذهیب و آرایش صفحات شاهنامه داوری (از واپسین نسخ خطی مصور شاهنامه فردوسی) (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۶ و ۱۳۸۷، صص ۴۴۰-۴۳۹) به همراه

میرزایوسف مُدَّهَبَ باشی دیگر تذهیب کار معروف دوره قاجار همکاری داشته است. این نسخه اینک در موزه رضا عباسی محافظت می شود

۵-۵- محمود مُدَّهَبَ باشی

محمود مُدَّهَبَ باشی از مُدَّهَبَان، خوشنویسان و قلمدان‌سازان عصر قاجار است که به حکاکی نیز می پرداخته است (فرصت شیرازی، ۱۳۶۲، ص. ۵۵۱). وی در شیراز مُدَّهَبَ باشی بوده و در تذهیب و زرافشانی و حل کاری مهارتی درخور توجه داشته است. او همچنین در چهره‌پردازی و شبیه‌سازی نیز چیره دست بوده است. از آثار او می توان به قلمدان ها و جلد‌های نسخ خطی آراسته به نقوش تذهیب اشاره کرد. قلمدان هایی نفیسی با رقم "احقر عبداللّه محمود مُدَّهَبَ باشی سنه ۱۲۹۸ ه.ق" و "احقر عبداللّه محمود مُدَّهَبَ باشی ۱۲۸۰ ه.ق" و جلد تذهیب کاری شده ای با رقم "محمود مُدَّهَبَ باشی" از جمله برجسته ترین آثار برجای مانده از اوست (نصیری، ۱۳۸۴، ص. ۱۹۴).

۵-۶- میرزا احمد مُدَّهَبَ باشی

وی از هنرمندان تذهیب کار دوره قاجار است که به عنوان مُدَّهَبَ باشی در تهیه نسخه خطی مصور هزار و یک شب همکاری داشته است. در مورد زندگانی وی اطلاعات چندانی در دست نیست اما شناسایی نام او با مراجعه به برخی منابع مکتوب امکان پذیر است. مهمترین این آثار قرآن مورخ ۶۰۴ ه.ق (به نام یاقوت مستعصمی) است که تذهیب آن در سال ۱۲۹۲ ه.ش احیا شد و این نسخه اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی محفوظ است (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۱، ص. ۲۷۸). همچنین در حاشیه برگ آغازین کتاب "الاجاره؛ شرح شرایع"، نوشته میرزا حبیب الله بن میرزا محمدعلی رشتی نجفی (با تاریخ کتابت: قرن ۱۳ ه.ق) یادداشتی -با خطای دستور زبانی- بدین شرح دیده می‌شود: "این کتاب ان شاءالله تعالی در طهران باید خدمت سرکار مقرب الخاقان آقای آقا میرزا احمد مُدَّهَبَ باشی باید رسیده شود" (تصویر ۱۱). اگرچه این کتاب فاقد تزئین تذهیب است. همچنین در حاشیه برگ آغاز کتاب "غایه الامال"، نوشته شیخ محمدحسن بن عبدالله مامقانی (با تاریخ کتابت: ۱۳۱۱ ه.ق) این یادداشت

دیده می‌شود که: "این کتاب باید انشاءالله در طهران در خدمت سرکار آقای آقا میرزا احمد مُدَّهَبَ باشی دام مجده برسد" (تصویر ۱۲). اگرچه این کتاب نیز مانند کتاب "الاجاره؛ شرح شرایع" فاقد تزیین تذهیب است، اما عبارات نوشته شده حاکی از جایگاه ویژه او به عنوان مُدَّهَبَ باشی در دوره قاجار دارد. وی همچنین از کسانی است که در کنار میرزا حسن مُدَّهَبَ اصفهانی، به عنوان تذهیب کار نسخه ای از کتاب "تحفه الزائر"، نوشته محمد باقر اصفهانی مجلسی الثانی معرفی شده است.

۷-۵- عبدالوهاب شیرازی مُدَّهَبَ باشی

وی از جمله مُدَّهَبان، نقاشان و قلمدان‌سازان ماهر عصر قاجار بوده است که گمان می‌رود از طرف ناصرالدین شاه به مُدَّهَبَ باشی ملقب شده است. اگرچه در خصوص زندگانی وی اطلاعات چندانی در دست نیست اما برخی از آثار وی نشان دهنده آن است که او در تمامی شیوه‌های تذهیب و تشعیر، استادی چیره دست بوده است (تصویر ۱۳). وی همچنین در شیوه آبرنگ و قلمدان سازی و جلدآرایی نیز تبحر داشته و همزمان در ترسیم گل و مرغ و شبیه کشی نیز مهارت داشته است. از برجسته ترین آثار وی می‌توان به تذهیب قرآن شماره ۴۸ (محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان)، جلد قرآنی با رقم "ذهبه العبد المذنب عبدالوهاب ۱۲۸۲ ه.ق" و قلمدان‌هایی با رقم "یا وهاب ۱۲۸۹" و "یا وهاب ۱۲۷۱" اشاره کرد.

۸-۵- محمد تقی شیرازی مُدَّهَبَ باشی

محمد تقی شیرازی که از مُدَّهَبان دوران قاجار بوده که از طرف ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار به مُدَّهَبَ باشی ملقب شده است. از آثار او می‌توان به قاب آینه ای نفیس اشاره کرد که نمونه ای تمام عیار از بکارگیری ظرافت‌های هنر تذهیب در یک اثر منقول است. محمد تقی شیرازی نام خود را بر این اثر چنین رقم زده است: "عمل آقا میرزا محمدتقی مُدَّهَبَ باشی شیرازی، حرره عبدالعلی اشرف الکتاب شیرازی ۱۳۳۹" (نصیری، ۱۳۸۴، ص. ۱۶۵).

۹-۵- آقا میرزا یوسف مُدَّهَبَ باشی

آقا میرزا یوسف مُدَّهَبَ باشی، از مُدَّهَبان دوره قاجار است که در مورد زندگانی وی اطلاعاتی در دست نیست. آنچه در خصوص وی می دانیم آن است که وی از منصوبان به مقام مُدَّهَبَ باشی دربار بوده که در تذهیب یا نظارت بر تزیین نسخه خطی کتاب هزار و یک شب و نیز شاهنامه داوری همکاری داشته است. همچنین نسخه ای نفیس از دیوان حافظ در کارگاه او تذهیب و توسط میرزا محمود نقاش باشی جلدسازی شده است (تصاویر ۱۵-۱۴)

پایان کار نقاش باشی ها و مُدَّهَبَ باشی ها

در اواخر سده سیزدهم هجری قمری دیگر نگارخانه و کارگاه هنری درباری وجود نداشت (سمسار، ۱۳۸۶، ص. ۵۸۵۱). به عبارت دیگر در باب هنر تذهیب می توان گفت که در اواخر دوره قاجار، خالی شدن خزانه دولت و نیز فراوانی نسخه های چاپ سنگی و سربی به جای نسخه های خطی، زمینه ساز بی توجهی به هنر تذهیب و از رونق افتادن آن شد (آغداشلو، ۱۹۷۸، ص. ۶۴۳-۶۴۹). از سوی دیگر با رواج عکاسی و نهادینه شدن چاپ سنگی و رواج سبک علمی مدرن در هنر نقاشی، ساختار نظام قدیم آموزش و رسوم تشریفاتی نظام سلطنتی از میان رفت و جریان رسیدن به درجه استادی در نقاشی و منصب نقاش باشی از طریق دربار منسوخ شد. پس از آن اساتید نگارگری با انتخاب وزارت آموزش عالی و بر اساس مجموعه ای از معیارهای نوین انتخاب می شدند (Diba & others, 1998, P. 61)

(62). به عبارت بهتر پایان کار نقاش باشی ها و مُدَّهَبَ باشی های دوران قاجار مصادف است با پایان کار قاجاریان. پس از این دوران در ادبیات مربوط به تاریخ هنر نقاشی ایرانی هرگز اصطلاحات نقاش باشی و مُدَّهَبَ باشی به کار نرفت و به جای آن در ادبیات هنری، از واژگان دیگری همچون "برجسته"، "مسلم"، "بزرگ"، "بی نظیر" و واژگانی از این دست برای بیان و وصف تبحر و مهارت اساتید این رشته های هنری استفاده شد.

نتیجه گیری

در دوره قاجار برای اولین بار، به مُدّهَبیان و نقاشان به مثابه بزرگان دربار سلطنتی نگریسته شد. در این پژوهش، اسامی و مهمترین آثار منصوبان به مقام نقاش باشی و مُدّهَب باشی در دوره قاجار گردآوری شده و ضمن تبیین واژگان "نقاش باشی" و "مُدّهَب باشی"، مسئولیت های ایشان برشمرده شده و دلایل منسوخ شدن این دو عنوان در دوره بعد ذکر شده است. واژه "نقاش باشی" به معنی رئیس نقاشان دربار بوده و عنوانی احترام آمیز برای استادان نقاش فعال در دربار تلقی می شده است. واژه "مُدّهَب باشی" نیز به معنای عنوان رئیس تذهیب کاران دربار بوده است. بنابراین وقتی با القاب "نقاش باشی" و "مُدّهَب باشی" روبرو می شویم، باید به این موضوع توجه کنیم که تنها افرادی به لقب "نقاش باشی" و "مُدّهَب باشی" ملقب می شدند که خود پرورش یافته نظام استاد-شاگردی بودند و از میان برترین استادان این هنرها انتخاب می شدند. بنابراین "نقاش باشی" و "مُدّهَب باشی" عناوینی بوده اند که بیش از آنکه تشریفاتی محسوب شوند، مناصبی دیوانی بوده اند که نشانگر شأن و منزلت منصوبین بدین القاب در نگارخانه دربار بوده است. بر اساس نتایج این پژوهش منصوبان به مقام نقّاش باشی در دوره قاجار عبارت بوده اند از میرزا بابا اصفهانی نقاش باشی، مهرعلی نقاش باشی، آقا نجف علی نقاش باشی، عبدالله نقاش باشی، حیدرعلی نقاش باشی، فتح الله نقاش باشی، میرزا علی اکبر خان نقاش باشی، میرزا ابوالحسن خان غفاری کاشانی نقاش باشی (صنیع الملک)، محمد ابراهیم نقاش باشی، محمد اسماعیل نقاش باشی، آقابزرگ نقاش باشی سرکاری شیرازی، محمدباقر نقاش باشی سمیرمی، میرزا عباس تبریزی نقاش باشی، میرزا عبدالمطلب نقاش باشی، ابوتراب غفاری نقاش باشی، محمد حسن افشار نقاش باشی، اسماعیل جلایر نقاش باشی، نصرالله امامی اصفهانی نقاش باشی، محمودخان ملک الشعرا نقاش باشی و محمد غفاری نقاش باشی (کمال الملک). همچنین منصوبان به مقام مُدّهَب باشی در دوره قاجار نیز عبارت بوده اند از: غلامعلی مُدّهَب باشی، آقا محمد جواد مُدّهَب باشی، سید ابو القاسم مُدّهَب باشی، میرزا حسین مُدّهَب باشی، محمود مُدّهَب باشی، میرزا احمد مُدّهَب باشی، عبدالوهاب مُدّهَب باشی، محمد تقی مُدّهَب باشی شیرازی و آقا میرزا یوسف مُدّهَب باشی. یکی از وظایف نقّاش باشی آموزش هنر نقاشی به پادشاه بوده است. این مسئولیت در تمام

دوران قاجار ادامه داشته و در زمان ناصرالدین شاه، استادان نقاشی مدرسه دارالفنون این مسئولیت را بر عهده داشته اند. همکاری در تزیین کاخ ها و عمارت های شاهان و شاهزادگان، شبیه کشی از شمایل شاه و درباریان، تزیین نُسخ خطی با تصاویر و نقوش تذهیب و نظارت بر اجرای بهینه آثار هنری استادان هنرهای تزیینی و تجسمی فعال در نگارخانه دربار از دیگر مسئولیت های منصوبان به مقام نقاش باشی و مُدَهَّب باشی در دوره قاجار بوده است. برخی از قرآنه‌های دوره قاجار با نظارت و همکاری مُدَهَّب باشی ها مُدَهَّب شده است. هنرمندان نامبرده با تأثیر خود بر نمایش قدرت و شوکت حاکمان، آثار هنری ارزشمندی در نگارخانه های هنری آن عصر خلق کردند. در اواخر این دوره، تقریباً هیچ کارگاه هنری وابسته به دربار فعال نبوده است. به عبارت دیگر، خالی شدن خزانه دولت و همچنین رواج هنر عکاسی و پیشرفت صنعت چاپ و برچیده شدن کارگاه های هنری دربار، منجر به منسوخ شدن اطلاق القاب نقاش باشی و مُدَهَّب باشی برای استادان این هنرها شد. پس از دوره قاجار، اساتید برتر رشته های هنری تذهیب و نقاشی بر اساس مجموعه ای از معیارهای جدید انتخاب می شدند، آن هم نه برای فعالیت در دربار، بلکه برای آموزش هنرجویان رشته های یاد شده در مراکز عالی آموزش هنر. به تحقیق پس از دوره قاجار، در ادبیات مربوط به تاریخ نقاشی ایران، اصطلاحات " نقاش باشی " و " مُدَهَّب باشی " دیگر هرگز به کار نرفت و به جای آن، در ادبیات هنری، واژگان دیگری برای بیان و توصیف تسلط و مهارت استادان این هنرها رواج یافت.

کتابنامه

آذری، م.س. علی (۱۳۴۲). علی اکبر خان نقاش باشی، پیام نوین، دوره پنجم، شماره ۱۲، صص ۵-۱.

آژند، یعقوب (۱۳۸۶). نقاشان دوره قاجار، گلستان هنر، شماره ۹، ص ۷۴.

_____ (۱۳۹۷). زندگی و آثار علی اشرف، نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۲۳، شماره ۱، ص ۳۱.

- آغداشلو، آیدین (۱۹۷۸). قباله های ازدواج سده های سیزدهم و چهاردهم هجری قمری در موزه نگارستان، راهنمای کتاب، سال بیستم، شماره های ۱۲-۱، صص ۶۴۹-۶۴۳.
- ابن ابی المکارم، شیخ ابی عبدالله (۱۹۵۸). کتاب الفتوه، مکتبه المثنی؛ بغداد: مطبعه شفیق.
- ادیب برومند، عبدالعلی (۱۳۷۶). دو هنرمند نقاش و چند خاندان هنرمند اصفهانی، وقف میراث جاویدان، شماره ۱۹ و ۲۰، ص ۲۳۱.
- اسفندیاری، هاله، غنی، قاسم، غنی، سیروس (۱۳۶۱). یادداشتهای دکتر قاسم غنی، تهران: کتاب فرزاد.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن (۱۳۵۰). روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، به کوشش ایرج افشار، جلد اول، تهران: امیرکبیر.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۶ و ۱۳۸۷). شاهنامه داوری، نامه بهارستان، سال هشتم و نهم، شماره ۱۳ و ۱۴، صص ۴۴۰-۴۳۹.
- باقر زاده، حمید، فروغی، محمدعلی (۱۳۷۷). کمالالملک: هنرمند همیشه زنده، چاپ دوم، تهران: اشکان.
- بوذری، علی، جوانی، اصغر (۱۳۹۴). تطبیق سبک‌شناسی برخی از نگاره‌های نسخه خطی هزار و یک شب با تصاویر چاپ سنگی رموز حمزه، آینه میراث، شماره ۵۷، صص ۷۳، ۷۹-۷۸.
- بینای مطلق، سعید، ایزدی دهکردی، سیده مریم (۱۳۹۷). عرفان اسلامی و آداب معنوی آموزش هنر با تأکید بر فتوت نامه ها، پژوهش نامه مذاهب اسلامی، سال پنجم، شماره دهم، صص ۱۱۷ و ۱۳۱.
- پنجه باشی، الهه (۱۳۹۸). مطالعه نقش میرزابابا به عنوان هنرمند نقاش باشی در دوره قاجار، پژوهشنامه گرافیک و نقاشی، شماره سوم، ص ۶۹.

پوپ، آرتور اپهام، اکرم، فیلیس (۱۳۹۴). سیری در هنر ایران، جلد پانزدهم، مترجم: سیروس پرهام، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.

جمعی از نویسندگان (۱۳۹۱). دایره المعارف تشیع، جلد دهم، تهران: حکمت.

حائری، علی (۱۳۸۶). روزشمار شمسی، جلد اول، چاپ دوم، قم: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما.

خلیلی، مریم (۱۳۸۳). تکچهره های فتحعلی شاه با تاکید بر آثار مهر علی نقاشباشی فتحعلی شاه، مطالعات هنرهای تجسمی، شماره ۲۱، ص ۴۵.

خواجه احمد عطاری، علیرضا (۱۳۷۷). محمودخان ملک الشعراء، فصلنامه هنر، شماره ۳۸، صص. ۱۱۸-۱۱۲.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه، جلد ۳، چاپ دوم، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

_____ (۱۳۷۷). لغت نامه، جلد ۱۳، چاپ دوم، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

_____ (۱۳۷۷). لغت نامه، جلد ۱۴، چاپ دوم، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

ذکاء، یحیی (۱۳۷۲). دانشنامه بزرگ اسلامی، جلد ۵، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.

_____ (۱۳۸۶). اسماعیل نقاشباشی اصفهانی، دایره المعارف بزرگ اسلامی، جلد چهاردم، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.

_____ (۱۳۸۴). دانشنامه ایران، جلد اول، چاپ اول، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.

- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان (.). راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق، به کوشش محمد اقبال لاهوری، نشر امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۴.
- رایت، دنیس (۱۳۸۱). انگلیسی‌ها در میان ایرانیان در طول دوره قاجاریه ۱۹۲۱-۱۷۸۷، مترجم: خسرو پورخسرو، چاپ اول، تهران: هفت اورنگ.
- رستمی، مصطفی، آیت اللهی، حبیب الله، هراتی، محمد مهدی (۱۳۸۷). نقش نمادین عشق بر جلد‌های عصر قاجاریه، مطالعات هنر اسلامی، دوره ۵، شماره ۹، ص ۳۱.
- رسولی پور، مرتضی (۱۳۹۷). میراث علی اکبرخان نقاش باشی مزین الدوله در آموزش، فرهنگ و هنرهای نوین ایران، فصلنامه آرشیو ملی، شماره ۱۳، ص ۶۹.
- سام، علی (۱۳۹۳). اصحاب فرمان نویسی در عهد قاجار، فصلنامه گنجینه اسناد، سال بیستم و چهارم، دفتر اول، ص ۱۲.
- سمسار، محمدحسن (۱۳۸۶). دایره المعارف بزرگ اسلامی، جلد چهاردهم، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- سیفی، ندا، محمدزاده، مهدی (۱۳۹۶). تأملی در رابطه استاد و شاگردی در آموزش هنرها با تأکید بر نظام سنتی، نگره، دوره ۱۲، شماره ۴۲، ص ۳۴.
- شفیع زاده، پریناز (۱۳۸۷). نقاشی های درباری (رسمی) قاجار، نمایش شکوه تصویر، نگره، سال چهارم، شماره ۶، ص ۵۸.
- شیرازی کازرونی، صالح (۱۳۶۲). گزارش سفر میرزا صالح شیرازی، ویرایش همایون شهیدی، تهران: راه نو.
- ظل السلطان، مسعود میرزا (۱۳۶۸). خاطرات ظل السلطان: سرگذشت مسعودی، جلد دوم، ویراستار: حسین خدیوچم، چاپ اول، تهران: اساطیر.
- عدل، شهریار، (۱۳۷۹). هنر و جامعه در جهان ایرانی، مترجم: احسان اشراقی، چاپ اول، تهران: توس.

- غفاری، ابوالحسن خان (۱۳۷۱). روزنامه دولت علیه ایران: جلد نخست (شماره های ۵۵۰-۴۷۲)، چاپ اول، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- فرصت شیرازی، محمد نصیر حسینی (۱۳۶۲). آثار العجم: در تاریخ و جغرافیای شروح اماکن فارس، چاپ اول، تهران: فرهنگ سرا.
- فلور، ویلم، چلکووسکی، پیتر، اختیار، مریم (۱۳۸۱). نقاشی و نقاشان دوره قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات ایل شاهسون بغدادی.
- کرمانی، احمد مجد الاسلام (۱۳۹۷). تاریخ انحطاط مجلس (فصلی از انقلاب مشروطیت ایران)، چاپ اول، تهران: آشیان.
- کریمزاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۵۴). آقا نجفعلی نقاش باشی اصفهانی، هنر و مردم، دوره ۱۴، شماره ۱۵۹ و ۱۶۰، صص ۸۸-۹۲.
- _____ (۱۳۷۷). احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی، چاپ اول، تهران: مستوفی.
- کنگرانی، منیژه، لاری، مریم (۱۳۹۸). بازنمایی عکس در تصویرگری های ابوتراب غفاری در روزنامه شرف با رویکرد بیش متنی، پژوهشنامه فرهنگستان هنر، دوره دوم؛ شماره ۳، صص ۴۳-۴۴.
- هدایت، رضا قلی بن محمد هادی، مصفا، مظاهر (۱۳۸۲). مجمع الفصحاء: بخش سوم (جلد ۳)، تهران: امیرکبیر.
- همائی، جلال‌الدین، همایی، ماهدخت بانو (۱۳۷۶). تاریخ اصفهان: مجلد هنر و هنرمندان، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۹). تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران، جلد اول، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

معیرالممالک، دوستعلی (۱۳۹۰). رجال عصر ناصری، چاپ اول، تهران: تاریخ ایران.
 مهدوی، سید مصلح الدین، چلونگر، محمدعلی (۱۳۸۶). اعلام اصفهان، جلد اول، چاپ اول،
 اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

_____ (۱۳۸۶). اعلام اصفهان، جلد دوم، چاپ اول، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی
 شهرداری اصفهان.

میرزایی مهر، علی اصغر، حسینی، مهدی (۱۳۹۷). تحلیل تبارشناسانه دیوارنگاره "صف سلام"
 عبدالله خان در کاخ نگارستان تهران، نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۲۳،
 شماره ۱، صص ۵۴-۵۳، ۵۷ و ۵۸.

نصیری، محمدرضا (۱۳۸۴). اثر آفرینان، جلد پنجم، چاپ دوم، تهران: انتشارات انجمن آثار
 و مفاخر فرهنگی.

وثوقی مطلق، رجبعلی (۱۳۸۹). مزایده القاب و مناصب در عصر قاجار، پژوهشنامه تاریخ،
 سال پنجم، شماره بیستم، ص ۱۵۹.

Diba, Layla S, Ekhtiar, Maryam, Robinson, B. W. (1998). Royal Persian
 Paintings: The Qajar Epoch, 1785-1925, Brooklyn: Brooklyn Museum of
 Art.; Armand Hammer Museum of Art and Cultural Center.

<http://malekmuseum.org/saloon/artifact/1393.01.00063> adresinden erişilmiştir.
 (Erişim tarihi: 10.12.2020).

<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/424189592?width=3000&height=3000>
 adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 10.12.2020).

<https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/169329> adresinden
 erişilmiştir. (Erişim tarihi: 10.12.2020).

<http://malekmuseum.org/saloon/artifact/1393.02.00031/> adresinden
 erişilmiştir. (Erişim tarihi: 10.12.2020).

<http://malekmuseum.org/en/artifact/1393.02.00028/> adresinden erişilmiştir.
 (Erişim tarihi: 10.12.2020).

<http://malekmuseum.org/artifact/1393.02.00029/> adresinden erişilmiştir.
 (Erişim tarihi: 10.12.2020).

<http://malekmuseum.org/exhibition/21/> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 10.12.2020).

تصاویر

تصویر (1): برخی از آثار طراحی و نقاشی ناصرالدین شاه قاجار
منبع: مریخی، علی (بی تا) شاه نقاش باشی، بی جا، ص 42-12.

تصویر (۲): تصویر محمد شاه اثر میرزا بابا اصفهانی نقاش باشی

منبع: موزه ملی ملک

<http://malekmuseum.org/saloon/artifact/1393.02.00031/>

تصویر (۳): نگاره فتحعلی شاه اثر میرزا بابا اصفهانی نقاش باشی
منبع: شفیعی زاده، پربیناز (۱۳۸۷). نقاشی های درباری (رسمی) قاجار، نمایش شکوه
تصویر، نگره، سال چهارم، شماره ۶، ص. ۵۸.

تصویر (۴): نگاره فتحعلی شاه اثر مهرعلی
 منبع: شفیعی زاده، پیریناز (۱۳۸۷). نقاشی های درباری (رسمی) قاجار، نمایش
 شکوه تصویر، نگره، سال چهارم، شماره ۶، ص. ۶۳.

تصویر (۵): تصویر فتحعلی شاه اثر مهر علی نقاش باشی

منبع: موزه بروکلین

<https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/169329>

تصویر (۶): تصویر حسنعلی میرزا شجاع السلطنه نشسته و خدمتکارش اثر عبدالله نقاش باشی

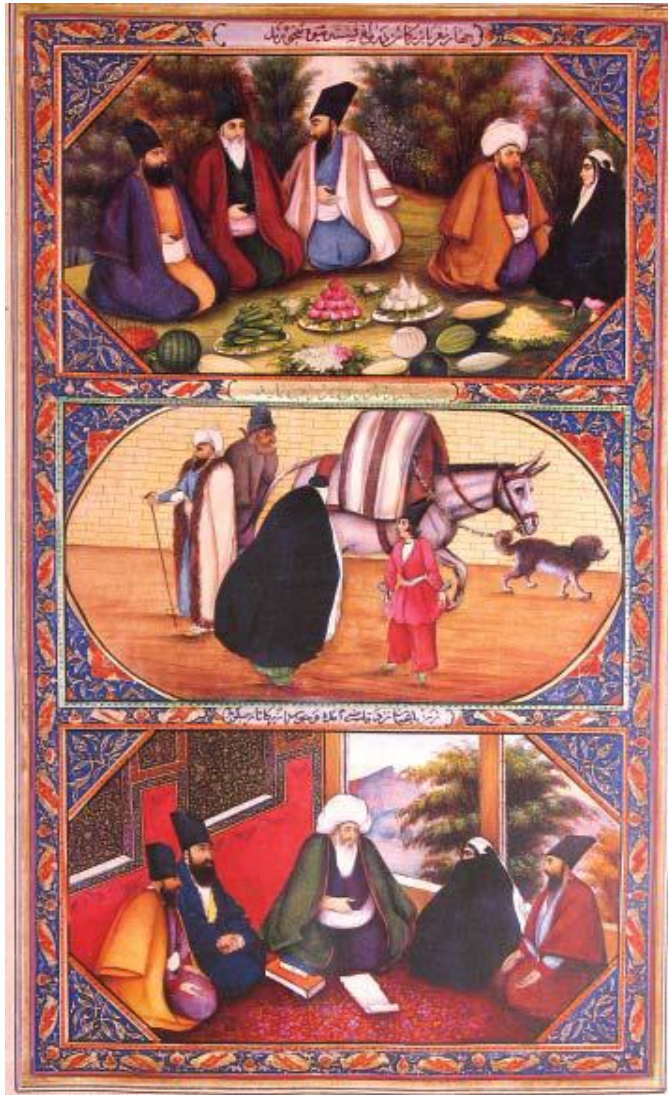
منبع: موزه ملی ملک

<http://malekmuseum.org/artifact/1393.02.00029/>

تصویر (۷): بخشی از دیوارنگاره صف سالم ناصرالدین شاه اثر ابوالحسن غفاری نقاشی باشی
(صنیع الملک)

منبع: میرزایی مهر، علی اصغر، حسینی، مهدی (۱۳۹۷). تحلیل تبارشناسانه دیوارنگاره

تصویر (۸): صفحه ای از کتاب هزار و یک شب، ابوالحسن غفاری نقاشی باشی (صنیع الملک)

منبع: شفیعی زاده، پریناز (۱۳۸۷). نقاشی های درباری (رسمی) قاجار، نمایش شکوه تصویر، نگره، سال چهارم، شماره ۶، ص. ۶۵.

تصویر (۹): تصویر صاحب منصب نشسته اثر محمد حسن افشار نقاشی باشی

منبع: موزه ملی ملک

<http://malekmuseum.org/en/artifact/1393.02.00028/>

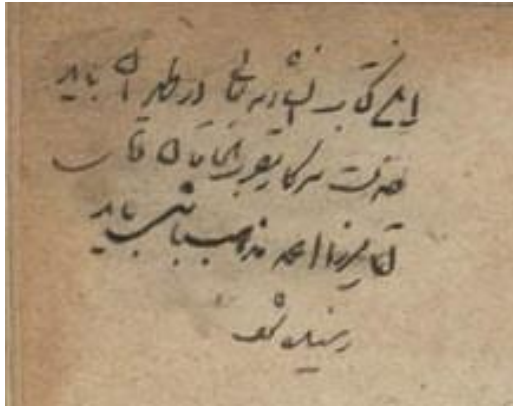
NÜSHA, 2021; (52):309-354

تصویر (۱۰): تابلو میدان مشق اثر محمد حسن افشار نقاشی باشی

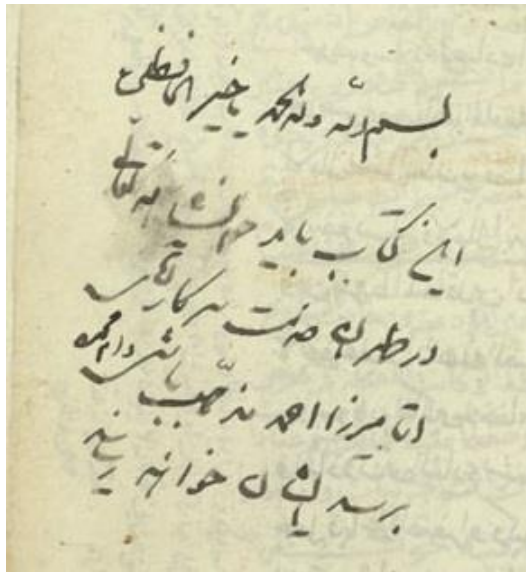
منبع: موزه ملی ملک

<http://malekmuseum.org/saloon/artifact/1393.01.00063>

تصویر (11): حاشیه برگ آغازین کتاب "الاجاره؛ شرح شرایع"

منبع: نگارنده

تصویر (12): حاشیه برگ آغاز کتاب "غایه الامال"

منبع: نگارنده

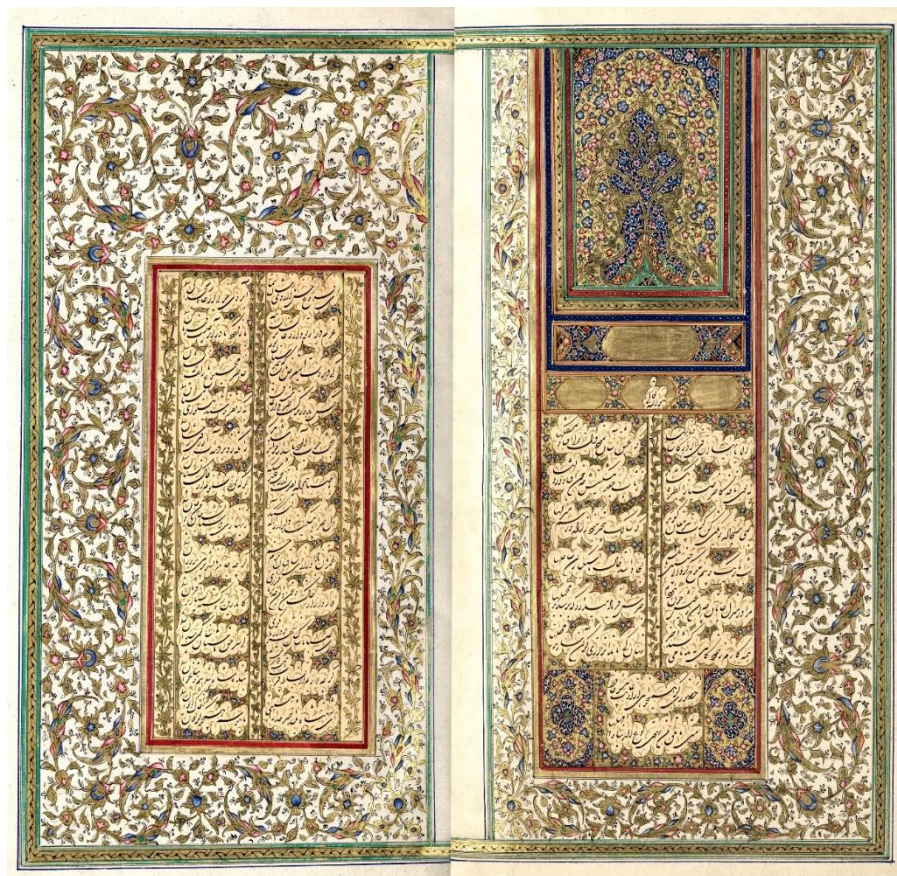

تصوير (۱۳): صفحه ای مذهب از کتاب زاد المعاد علامه مجلسی اثر عبدالوهاب مذهب

باشی

منبع: موزه هاروارد

<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/424189592?width=3000&height=3000>

تصویر (۱۴): صفحه ای از دیوان حافظ که در کارگاه میرزا یوسف مذهب باشی

شیرازی تذهیب شده است

منبع: موزه ملی ملک

تصویر (۱۵): صفحه ای از دیوان حافظ که در کارگاه میرزا یوسف مذهب باشی

شیرازی تذهیب شده است

منبع: موزه ملی ملک

<http://malekmuseum.org/exhibition/21/>